

1. CYCHWYN

*“Y lle bum yn gware gynt
Mae dynion na'm hadwaenant”*

O adar fil dewraf wyd (78)

Tua'r lle bu dechre'r daith

Nid wyf yn sicr iawn pa bryd y dechreuais o ddifrif.

Cofiaf fy mod yn arfer hel nythod adar pan oeddwn yn hogyn erstmalwm yn y wlad, ac y mae'n rhaid felly fy mod yn gwybod y pryd hwnnw am nodweddion rhai o'r adar mwyaf adnabyddus. Gwyddwn ymhle i chwilio am nyth robin goch, neu ddryw, neu asgell fraith. Gwyddwn mae ar ddibyn uwchben y môr yr oedd cael hyd i nyth y wylan, ac mai ar gae yn ymyl y glannau yr oedd ffeindio nyth cornchwiglen. (Yr oedd digon o gornchwiglod y dyddiau hynny, a pherffaith hawl a rhyddid i hel a bwyat'u hwyau)

Ond ychydig o'r wybodaeth a gesglais am adar a arhosodd gyda mi wedi inni symud o'r wlad i fyw pan oeddwn yn ddeg oed. Parhawn i gofio mai wyau glas oedd gan y fronfaith a'r fwyalchen, ac yn hollol groes i'r hyn y gellid ei ddisgwyl oddi wrth liwiau'r adar eu hunain, cofiwn mai sbotiau duon oedd ar rai'r fronfraith, a sbotiau brown ar rai'r fwyalchen. Gwyddwn fod y gog a'r wennol yn ymwelwyr cyson â ni yn y gwanwyn, ond ni wyddwn am y llu o adar eraill a ddeuai am dro bob haf i'n gwlad. Gwyddwn fod gwylanod u'w cael yn eu cannoedd ar y traethau, ond ni chofiwn ddim am y gwahanol fathau o wylanod. I mi, gwylan oedd gwylan, a dyna ben arni. Ac ni wyddwn ychwaith am y degau o adar y tywod a chwiliau am eu bwyd yn ymyl y tonnau, creaduriaid bach prysur a diwyd odiaeth, a chyda'r mwyaf deniadol o'r holl adar.

Y mae'n rhaid felly, mai ychydig iawn o ddiddordeb a gymerwn mewn adar y pryd hwnnw, a rhyfeddaf yn awr imi fod mor ddall a diddiddordeb. A phan ddeuthum yn ôl i'r wlad i fyw ymhen pumtheng mlynedd, ni enynwyd fawr ddim ar fy niddordeb ynddynt, ac ni wyddwn fawr amdanynt. Gallwn wahaniaethu rhwng robin goch a'r dryw bach, rhwng aderyn y tô a thitw-tomos-las, a rhwng bronfraith a mwyalchen. Ond ni wyddwn sut i adnabod siani lwyd, a phan welwn un tybiwn mae'n siwr mai aderyn y tô ydoedd. Ni wyddwn am y titw fawr, a'r streipen ddu i lawr ei bol yn help i'w gwahaniaethu oddi wrth y titw-tomos las. A beth am gan yr adar? Gallwn innau fel pawb arall adnabod dau nodyn y gog yn y gwanwyn, a hwtio'r ddylluan gyda'r nos. Ond ni wyddwn fod mwy nag un math o ddylluan. Yr unig un y gwyddwn i amdani oedd yr un a ddisgriir gan Williams Parry:

*Ni bydd eu Lladin, ar fy llw,
Na llon na lleddf – Tw-whit, tw-hw!*

Yr oedd gennyf syniad go lew am gân y fronfraith, am y rheswm fy mod wedi clywed adroddiad rhywdro yn dynwared y gân; adroddiad yn dweud hanes rhyw frawd a ddychmygai glywed yr aderyn yn galw arno; ‘ Wil Phylip! Wil Phylip! Wil Phylip! ‘ Pan glywn innau'r ‘Wil Phylip,’ gwyddwn mai ar fronfraith yr oeddwn yn gwrando.

Eithr enynwyd ychydig ar fy niddordeb mewn adar pan fum ar fy ngwely'n wael mewn sanatorium am ddeunaw mis. Deuai'r adar yn un haid at ddrws fy 'chalet' i chwilio am friwsion, a dysgais adnabod rhai ohonynt. Dysgais wahaniaethu rhwng y titw fawr a'r ditw-tomos-las, rhwng yr asgell fraith fenywaidd ac aderyn y tô, a'r siani lwyd. A deuthum i sylweddoli fod i adar eu cymeriad a'u nodweddion priod eu hunain. Gwelais yn fuan aderyn mor bowld oedd yr asgell fraith. Ef fyddai'r ymladdwr gorau am y briwsion, ac yn aml iawn byddai ei lais, a chyffyrddiad ysgafn ei draed wrth iddo neidio ar gynfas y gwely, yn fy neffro ben bore. Sylweddolais mor heini ac acrobatig oedd y ditw, yn hongian a'i phen i lawr ar ddarn o asgwrn a grogai oddi ar fondo'r ysbyty. Deuai'r robin goch heibio weithiau i'w ddychryn oddi yno, ond ofer fyddai ymgais y robin i fwynhau dim ar yr asgwrn. A'i adennydd yn cyflymu, ymdrechau'n galed i aros yn ei unfan yn yr awyr er mwyn pigo darn o'r cig, ond ofer ei gais. Ac wedi iddo flino, ac ehedeg ymaith, deuai'r ditw'n ôl, a landio'n heini ar yr asgwrn, a cherdded yn ddeheig drosto i gyd, a mwynhau'r seigiau breision heb neb i darfu arni. Y ditw, yn ddiâu, yw'r acrobat ymhlith yr adar, a byddwn wrth fy modd yn ei gwyllo. Efallai na fuaswn mor hoff o'r ditw fawr pe gwyddwn y pryd hynny am ei chreulondeb hi, a'i hoffter o fwydo ar ymennydd adar bychain eraill. Ond dyna ni, y mae creulondeb yn beth cyffredin iawn ymhlith y creaduriaid byw, ac mi ddywedodd rhyw fardd ond calon y gwir pan soniodd am natur yn goch mewn dant a phawen.

Bu gwylid yr adar yn gymorth i'r oriau meithion a'r dyddiau undonnog fynd heibio yn yr ysbyty, ond wedi dychwelyd adref, anghofiais amdanynt eto i raddau, er imi'n awr ddechrau gosod ambell asgwrn i grogi oddi ar fondo yn ymyl ffenestr y gegin er mwyn cael hwyl yn gwylid campau'r ditw, ac ymdrechion ofer y robin goch.

Dau beth a barodd imi ddechrau ymhel o ddifif ag adar. Yn un peth, cefais anrheg o sbienddrych gan ewythr imi, hen sbienddrych a fu'n eiddo i'm tad pan oedd yn gapten llong. A dyma fyd newydd yn agor o'm blaen. Fel Elis Wyn o'r Las Ynys, gallwn yn awr 'weled y pell yn agos, a phethau bychain yn fawr.' A deuthum i werthfawrogi'n well gân Williams Parry, "Sgyfarnog trwy Sbienddrych" a gweld ei hergyd yn gliriach:

*Pori y mae ar ael y bryn:
Y diniweitiaf dan y nef
Yn pori'n dawel a difraw
Ei thamaid melys yn ei bryd.
Ac O! anhygoel ydyw hyn,
Fe saif y bryn ar sgwâr y dref
Ymhlith segurwyr conglau'r stryd,
Ac y mae cwn y lle gerllaw.*

Cofiaf y tro cyntaf imi fynd a'r sbienddrych gyda mi i'r ardd. Gwelwn aderyn ar wifren y trydan, aderyn llwyd, di-liw, a'i gân yn un nodyn trist, dolefus. "Iar yr asgell fraith," meddwn wrthyf fy hun. Ac eto yr oedd braidd yn fwy nag asgell fraith, a chodais y sbienddrych i edrych arno. Er fy syndod, gwelais fod ei fol yn wyrdd, a sylwais fod y big yn llydan a chryf. Llinos werdd! Ni fuaswn wedi cymryd sylw ohoni na'i adnabod oni bai fod yr ysbienddrych gennyf. Yr oedd hwn nid yn unig yn gwneud y 'pell yn agos a phethau bychain yn fawr,' ond hefyd yn gwneud y di-liw yn lliwgar. Dechreuais edrych drwyddo ar y blodau a'r dail yn yr ardd, ac nis gwelais

hwy erioed o'r blaen, ac nid wyf yn credu imi erioed eu gweld wedyn yn edrych mor lliwgar a phrydferth. Ac o hyn ymlaen yr oedd y sbienddrych yn gydymaith parhaus imi yn yr ardd, a phan awn am dro, a dechreuais gael blas anghyffredin ar ddod i adnabod y gwahanol adar a welwn.

Yr ail beth a barodd imi ymddiddori o ddifrif yn yr adar ydoedd imi symud i fyw i ran arall o'r wlad. Yr oeddwn yn awr mewn tŷ yn sefyll ar ei ben ei hun, a chaeau a choed o'i amgylch, ac mewn ardal fynyddig, a'r bryniau yn gwarchod yn gadarn drosti. Heb fod ymhell o'r tŷ, rhyw led hanner dwsin o gaeau i ffwrdd, yr oedd y mynydd agored, gyda'i rug a'i goed llus, a'i frwyn a'i welltglas bras. Ac uwchben yr oedd creigiau ysgythrog ac ambell i hen chwarel wedi cau, gyda'r rwbel yn bentyrau blêr, yn hongian ar ochrau'r mynydd. Dyma ardal yn cynnwys maes a gardd, mynydd a chraig, yn ymyl eu gilydd, a digon o adar o bob math yn trigo ac yn nythu ynddi. Ac heb fod ymhell yr oedd y môr, a thraethau eang culforoedd tywodlyd, a chreigiau serth, yn gartref i amrywiaeth cyfoethog o adar. Ac yn yr ardal hon yr oedd yn byw gyfeillion caredig yn ymddiddori mewn adar, ac yn barod i roddi pob cyfarwyddyd i brentis anwybodus fel myfi.

A dechreuais arni o ddifrif. Prynais lyfrau i'm helpu i adnabod yr adar, a benthyciais eraill o lyfrgelloedd, yn sôn am adar ac adarwyr. Awn a'r ysbieddrych gyda mi i bob man, a byddwn ambell dro yn berygl bywyd i fodurwyr a cherddwyr ar yr heol fawr os byddai aderyn dieithr yn gwibio'n sydyn o'm blaen a minnau wrth yr olwyn. Ac y mae arnaf ofn imi fod yn fwrn ac yn flinder lawer tro i'm teulu. Cefais beth cysur pan welais y cyflwyniad ar ddechrau un llyfr adnabyddus ar adar, a ysgrifennwyd gan dri o adarwyr enwog: "To our long-suffering wives." O leiaf nid myfi oedd yr unig un oedd wedi peri blinder i eraill drwy ei hoffter o adar!

Ni synnais o gwbl o ddarllen fod mwy o astudio ar adar nag ar unrhyw fath arall o greaduriaid byw. Y maent yn greaduriaid mor hoffus, (o leiaf maent yn ymddangos felly i mi) ac maent mor agos atom, ac mor hawdd u'w gweld ac u'w clywed, ac y mae'r fath amrywiaeth yn eu plith, mewn lliw, mewn cân, ac mewn ymarweddiad.

Ac y mae astudio'r adar ar gynnydd mawr yn ein dyddiau ni. Cyfarfum droeon yn ddiweddar â bechgyn ieuanc o leoedd fel Lerpwl a Birmingham, yn crwydro'n unig hyd draethau a bryniau Môn ac Arfon, yn gwylid ac yn astudio gyda brwdfrydedd a diddordeb anghyffredin. Holi sut y bu iddynt ddechrau a chael fod ambell un wedi ei ysbrydoli gan athro (bendith arno!) yn yr ysgol, ac fod llawer a'u diddordeb wedi ei ennyn gan raglenni natur ar y radio a'r teledu. Diddorol yw darllen yn ei lyfr safonol ar y Ffwlmar, y rhestr a rydd James Ffisher o alwedigaethau'r rhai a'i cynorthwyodd yn ei ymchwil. Yn eu plith ceir pysgotwyr, plismyn, postmyn, llongwyr, milwyr, awyrennwyr, ffermwyr, beirdd, athrawon, gweinidogion, meddygon, deintyddion, nyrsus, garddwyr, llyfrgellwyr, twrneiod, siopwyr, carafanwyr, aelodau seneddol, cryddion, seiri meini, plant ysgol ac efrydwyr prifysgol. Ac eto, cyfarfum â mab fferm yn byw yn ymyl Llyn Coron yn Sir Fôn, na wyddai enw'r un o'r gwahanol fathau o hwyaid gwylltion a fydd yn heidio ar y llyn hwnnw yn y gaeaf.

Erbyn hyn y mae digonedd o lyfrau diddorol a deniadol ar adar u'w cael yn y Saesneg, a llawer o werthu a darllen arnynt. Nid yn unig llyfrau ar adar yn gyffredinol, yn gymorth u'w hadnabod a'u gwylid, ond ambell lyfr yn trafod un math arbennig o aderyn. Cafwyd yn ddiweddar astudiaethau manwl a threiddgar

mewn cyfrolau unigol, o'r robin, y dryw, y ffwlmar a'r goeswerdd (greenshank) i enwi dim ond pedwar ohonynt. Y mae ambell adarwr wedi treulio blynyddoedd maith i wneud dim ond astudio un math o aderyn, a thrwy hynny wedi ychwanegu llawer at ein gwybodaeth o'r aderyn hwnnw, ac wedi dod a rhai ffeithiau syfrdanol o newydd amdano i'r golwg. Pwy a feddyliai fod robin goch neu ddryw bach yn ddigon o destun astudiaeth am flynyddoedd lawer, ac yn ddigon o bwnc i lenwi cyfrol sylweddol? Tua chanrif yn ôl, haerai un adarwr enwog o Sgotland, nad oedd yn bosibl llunio cyfrol gyfan am y robin goch heb iddi fynd yn undonog ac anniddorol. Ond gwrthbrofwyd ei haeriad gan David Lack. Y mae ei lyfr ef ar fywyd y robin goch wedi gwerthu wrth y miloedd, ac i'w gael erbyn hyn am hanner – coron yng nghyfes y Pelican.

Ychydig iawn, ysywaeth a gawsom o lyfrau Cymraeg ar adar. Yr unig gyfrol i'w chyhoeddi yn ddiweddar hyd y gwn , yw Adar y Glannau gan T G Walker. Dyma gyfrol odidog yn sôn am yr adar y gellir eu gweld ar draethau Cymru, ac yn ernes, gobeithio, o lawer cyfrol tebyg eto yn y dyfodol.

2. CYFRIF

“ Amlach ydynt nag y gellir eu rhifo. “ – Y Salmydd.

Dro'n ôl, yr oeddwn allan gyda'r car yn chwilio am adar yn Sir Fon, ac ar y ffordd adref o Gob Malltraeth, penderfynais droi ar y dde i lawr y lôn gul sy'n arwain at lannau Menai gyferbyn â Chaernarfon. Nid oeddwn wedi gweld dim ym Malltraeth nas gwelwn o'r blaen. Yr oedd yr heidiau o adar y tywod yn rhy bell oddi wrthyf imi fedru gwahaniaethu rhyngddynt yn glir iawn, nac adnabod ond y rhai mwyaf cyfarwydd fel y morhedydd, (ringed plover) pioden y môr, (oyster catcher) llygad yr ych, (dunlin) a'r goesgoch. (redshank) Ond yn awr, cyn gynted ag imi gyrraedd glannau Menai, gwelais adar bach prysur nad oeddwn erioed wedi eu gweld o'r blaen. Rhyw ddwsin ohonynt yn ymyl y lôn, yn ddiwyd yn chwilio am fwyd yn y gwmon ar y traeth, ac yn troi'r cerrig gyda'u pig bychan cryf. Ambell dro, dau neu dri ohonynt yn cyd-weithio i godi carreg go fawr, ac yn cythru wedyn i ymosod ar y trychfilod oddi tannodd. Sylwi ar eu coesau melyngoch, eu cefnau brown, a'u boliau gwyn, a'r darn o dduwch ychydig yn is na'r gên. Ac o edrych ar y llyfr, cadarnhau fy nyfarniad cyntaf, mai hutan y dŵr (turnstones) oeddynt. A chael rhyw gyffro pleserus o sylweddoli fy mod wedi ychwanegu un arall at y stôr o adar yr oeddwn wedi eu gweld a dysgu eu hadnabod.

Ychwanegwyd at fy mhleser o sylweddoli fy mod yn edrych ar adar oedd efallai ar eu taith bell o'r Arctic i Fôr y Canoldir. Efallai mai ar Ynys yr Ia, neu Greenland y buont yn nythu yn ystod misoedd yr haf, ond yr oeddynt am dreulio misoedd y gaeaf yn yr hinsawdd gynnes yn Ne Ffrainc neu Sbaen. Nid oes prawf fod yr un hutan y dŵr wedi nythu ym Mhrydain, ond y mae rhau ohonynt yn aros ar ynysoedd Orkney a Shetland dros yr haf. Ond bob Hydref gellir eu gweld yn heidiau prysur ar lannau carregog y môr, neu ar ymyl rhai o'r llynnoedd, rhai ar eu ffordd i'r De, ac eraill am aros gyda ni dros y gaeaf. Eu bwyd yw trychfilod, pryfaid cop, llygaid meheryn, a chregyn gleision. Y mae eu pig, nid yn unig yn ddigon cryf i droi carreg go drom, ond hefyd, i agor y llygaid meheryn a'r cregyn gleision.

Gwyliais yr adar hyn ar lannau Menai gyda phleser digymysg. Mor brysur a diwyd oeddynt. Ac mor gyflym y rhedent o'r naill garreg i'r llall, a chyda nerth mor anhyffredin, a chofio eu maint, y codent y cerrig yn eu hymchwil dibaid am fwyd. Yn eu hymyl yr oedd tair fôrheddydd gyda'r streipen wen yn amlwg ar eu gwddf, yn eu gwylid yn ddioglyd, fel pe baent yn mwynhau'r hwyl o weld adar eraill yn gorfod ymdrechu mor galed am eu bwyd.

Rhyw wythnos yn ôl cefais brofiad pleserus arall. Yr oeddwn yn ymyl glannau Menai, a'r môr i mewn, pan sylwais ar aderyn yn diflannu'n sydyn ar ei ben i'r dŵr. Bilidowcer? Nage wir. Yr oedd hwn yn rhy olau o lawer. Disgwyliais yn eiddgar iddo ail ymddangos, ac ymhen rhyw hanner munud, dyma fo i fyny ychydig lathenni ymhellach i ffwrdd, ond yn ddigon agos imi sylwi ar y cudyn du ar ei ben, y gwddf main hir yn wyn fel sidan, a'r cefn yn frownlwyd. Gwyddwn yn syth i ble i droi yn fy llyfr, a llawenhau o weld mai gwyach fawr gopog (great crested grebe) ydoedd. Bum yn ei wylid am ugain munud, a sylwi arno'n mwynhau ei bysgota tawel, heb neb na dim i'w darfu. (Yr oedd yn glawio, ac yn

noson o hydref, a'r lle yn unig.) Dyma aderyn arall nad oeddwn wedi ei weld o'r blaen, ac yr oedd fy llawenydd yn fwy pan ddarllenais wedi dychwelyd i'r tŷ, ei fod yn aderyn go brin yng Ngogledd Cymru. Dywedir ei fod yn nythu weithiau ar *Ystrumlllyn* yn ymyl Porthmadog, ac ar Lyn Llywennan yn Sir Fôn. Rhyw dair mil ohonynt sydd trwy Brydain Fawr i gyd. A dyma finau wedi cael gweld un o'r tair mil!

Daeth llawenydd imi fel hyn yn aml yn ystod yr haf diwethaf. Yn ddiweddar y dechreuais droi fy sylw at adar glannau'r môr, a hyfrydwch oedd darganfod ac adnabod adar newydd yn barhaus. Dyma rai o'r adar a welais am y tro cyntaf yn ystod yr haf a'r hydref:

heligog (guillemot), **llurs** (razorbill), **gwylan goesddu** (kittiwake), **ffwlmar**, **llygad yr ych** (dunlin), **coeswerdd** (greenshank), **rhostog goch a chynffonddu** (bartailed and blacktailed godwits).

Caf sôn eto am rai o'r adar hyn, ond digon yw nodi yma'r pleser a'r cyffro a ddaw i ddyn wrth adnabod aderyn nas gwelodd erioed o'r blaen. Beth sydd yn cyfrif am y pleser tybed? Y reddf i feddiannu, a dyn yn anfodlon nes "meddiannu" yn ei feddwl a'i adnabyddiaeth, bob aderyn sydd yn ymyl ei drigfan? Y mae rhywbeth mwy na hyn yn y peth, yr wyf yn sicr. Rhan o'r pleser yn unig yw'r adnabod a'r ychwanegiad at y stôr o wybodaeth. Daw'r pleser pennaf o sylwi a rhyfeddu at y lliwiau a'r ffurfiau newydd, at yr ymarweddiad nodweddiadol o'r aderyn, gwahanol i ymarweddiad pob aderyn arall.

A chymaint o wahanol fathau o adar y sydd! Yn ôl yr awdurdodau uchaf, y mae drwy'r byd i gyd tua wyth mil a hanner o wahanol fathau. Ychydig yw hyn o'i gymharu â'r trychfilod. Dywedir bod tua tri chwarter miliwn o fathau ohonynt hwy, a'r nifer yn cynyddu yn ôl deng mil y flwyddyn!

Anodd yw dweud faint o adar unigol sydd yn y byd, ond amcangyfrifir bod tua chan mil o filiynau ohonynt, ac o'r rhai hyn, ceir dros gan miliwn o adar y tir ym Mhrydain Fawr. Y mae dros bum cant o wahanol fathau o adar ym Mhrydain, ac yn ôl y rhai a aeth i'r drafferth o geisio cyfrif, y rhai mwyaf poblog yw'r asgell fraith a'r fwyalchen. Y mae tua deng miliwn yr un ohonynt hwy. Yn nesaf atynt daw'r ddrudwen a'r robin goch, gyda saith miliwn yr un, ac yn nesaf wedyn, y fronfraith a'r ehedydd bach, aderyn y tô, a'r siani lwyd gyda thair miliwn yr un. Gwelir felly fod tua hanner y boblogaeth o adar y tir ym Mhrydain yn perthyn i'r wyth math yma. A dyma'r adar a ddaw nesaf yn y rhestr poblogaeth. (cymeraf y ffigyrau hyn i gyd o lyfr James Fisher: "Watching Birds")

Ydfran - Miliwn a thri chwarter

Penfelyn, llwydfron, dryw, dryw'r helyg ac ysguthan - miliwn a chwarter yr un.

Jac y do, ehedydd, titw tomos-las, gwennol, gwennol y bondo a llinos – trichwarter miliwn yr un.

Llinos werdd, titw fawr, pibydd y coed, hwyaden wyllt, siff saff, lâr ddŵr, gwennol ddu, cornchwiglen a petrissen - 350,000

Dyma'r adar gyda'r boblogaeth fawr, ac nid yw'r ffigyrau hyn wrth gwrs ond amcangyfrif, yn seiliedig ar astudiaeth o'r nifer o adar mewn math arbennig o dir, mewn gwahanol rannau o'r wlad, ynghyda gwybodaeth o arwynebedd y math hwnnw o dir drwy'r wlad i gyd.

Haws o lawer yw cyfrif yr adar sydd yn weddol brin. Yn Lloegr a Chymru er engraifft, y mae tua wyth mil o'r creyr glas, ac y mae'r rhif hwn yn weddol gywir oherwydd erbyn hyn y mae byddin gref a gwylidwrus o wylwyr adar yn cynorthwyo mewn gwaith o'r math yma, a hawdd yw gwybod ymhle y nytha'r creyr glas, a'u cyfrif wrth eu nythod yn yr haf.

Y mae rhai adar sydd yn brin iawn, bron a darfod o'r tir. Bu'r eryr unwaith yn nythu yng Ngogledd Cymru, fel y dengys yr enw poblogaidd ar fynyddoedd y wyddfa, Eryri. Erbyn hyn yn yr Alban yn unig y nythant, er fod ambell gyw yn crwydro i Loegr neu Gymru. Dywedir mai tua pum cant yw poblogaeth yr eryr, ond y mae arwyddion ei fod ar gynydd.

Un o'r adar prinnaf ym Mhrydain yw'r barcud (kite). Yn y ganrif ddiwethaf, nythai yn y rhan fwyaf o Brydain Fawr, ond erbyn heddiw, nis ceir yn nythu ond yn Rhandirmwyn yng nghanolbarth Cymru. Ceisir cadw gwylidwriaeth ofalus rhag i ladron ddwyn yr wyau o'r chwe nyth a geir bob haf. Ers tua hanner canrif, arhosodd nifer y barcud yn sefydlog yn ymyl y dwsin. Er mai yng Nghymru yn unig y gwna ei nyth, ceir y cywion weithiau, fel yn achos yr eryr, yn crwydro i rannau eraill o Brydain. (Sonir am un o nodweddion y barcud yn llyfr Job: "*Y mae llwybr nid adnabu aderyn, ac ni chanfu llygad barcud*". Er efallai nad y barcud a adwaenwn ni oedd hwn.) Un o'r adar ysglyfaethus yw'r barcud, fel yr eryr, a'i arfer, gan ddilyn y cudyll coch, yn hytrach na'r cudyll glas, yw disgyn yn sydyn o'r uchelder ar ei ysglyfaeth, ac y mae ei lwyddiant yn dibynnu ar ei allu i weld ei ysglyfaeth yn glir o bellterau'r entrychion.

Ni welais i eryr na barcud erioed. Bu ambell gyfaill imi'n honni iddo weld y barcud ar daith drwy ganolbarth Cymru, ond wedi ei holi, cefais nad oedd yn sicr o'i bethau. Hawdd yw cymysgu rhwng y barcud, a'r eryr o ran hynny, ac aderyn ysglyfaethus arall, y boncath. Dyma eto aderyn mawr sydd yn hoff o hofran yn yr awyr, ac sy'n gallu ehedeg a chylchdroi'n ddiraffferth am amser maith heb symud fawr ddim ar ei adenydd. Gwelais ambell un yn ymyl mynyddoedd Arfon, a haid o adar llai o'i amgylch yn prysur geisio'i ymlid ymaith, ac yntau'n morio'n braf a di-stŵr drwy eu canol, a'u hanwybyddu fel y bydd llong yn anwybyddu tonnau mân y môr.

Y ffordd i wahaniaethu rhwng y barcud a'r ddau aderyn arall, yw sylwi ar ei gynffon fforchog. Ef yw'r unig un o'r adar ysglyfaethus gyda chynffon felly. Y mae pen y barcud yn oleuach na phen y boncath, a'i adenydd yn fwy hirfain, ond y gynffon yw'r nodwedd amlycaf a hawsaf sylwi arno.

Dau aderyn ysglyfaethus sydd yn brin iawn, ac a nytha yng Nghymru ambell dro, yw'r bod tinwyn (hen harrier), a'r bod Montagu. Rhyw bedwar neu bump bod tinwyn sy'n nythu ym Mhrydain erbyn hyn, a rhyw hanner cant o'r bod montagu. Nythodd un bod triwyn yng Ngogledd Cymru ym 1945, ac y mae bod montagu yn nythu yn sir Fôn ers rhai blynyddoedd. Gellir ei weld ef ambell ddiwrnod yn yr

haf yn ymyl cob Malltraeth, a'r cornchwiglod neu'r morwenoliaid yn ei ymlid yn chwyrn, ac yntau'n hedfan yn gyflym yn ymyl y ddaear yn chwilio am ei brae – adar bychain neu lygod.

Y rheswm, wrth gwrs, paham yr aeth adar ysglyfaethus mor brin, yw fod ciperiaid yr ystadau mawr wedi bod wrthi am gyfnodau maith yn eu saethu am eu bod yn difa'r adar hela, ac yn ymyryd felly â sbort y byddigions. Mewn llyfr a gyhoeddwyd gan J E Forrest yn 1907, *Vertebrate Fauna of North Wales*, ceir darlun o nyth olaf y bod montagu yn Sir feirionydd, a'r adar eisoes wedi eu saethu. Y rhyfeddod yw fod yr adar ysglyfaethus wedi parhau mewn bod o gwbl yn ein gwlad. Erbyn heddiw, y mae deddfau i amddiffyn rhai ohonynt, rhag iddynt lwyrr ddiplannu.

Prif elynion yr adar prin ar hyn o bryd yw lladron wyau, a lwydda, er pob ymgais i amddiffyn y nythod, a chadw'n ddirgel eu lleoliad, i ddwyn yr wyau gwerthfawr, a'u gwerthu am grobris i'r rhai sy'n parhau ymlaen gyda'r arfer ffôl o gasglu wyau adar. Y rheswm paham yr aeth cornchwiglod mor brin ar un adeg oedd fod cymaint o hel ar eu wyau u'w bwyta. Rheswm arall sy'n gyfrifol am i rhegen yr yd bron ddarfod o'r tir. Pan oeddwn yn fachgen yn Sir Fôn, clywid yn barhaus ei llais cras ac undonnog hi adeg cynhaeaf gwair. Ond erbyn heddiw, y mae'n ddigwyddiad o bwys pan glywir hi'n gweiddi. Tua deng mlynedd yn ôl, a minnau mewn cynhebrwng ym mynwent Llanbeblig, Caernarfon, y clywais un ddiwethaf, yn gweiddi'n gras o'r cae gwair gerllaw. Y peiriannau diweddar, a'r cynaeafu cynharach sy'n gyfrifol am ei diflaniad hi o'r wlad.

Aderyn prin arall sy'n trigo yng Nghymru yw'r frân goesgoch (chough), - aderyn tebyg i jac-y-do, ond fod ei goesau'n goch. Bu adeg pan oedd ef yn ddigon cyffredin ym Mhrydain, ond yn awr, yn ymyl arfordir gorllewinol yr Alaban, Cymru a Lloegr yn unig y'i ceir. Gellir gweld ambell bâr yn ymyl rhai o hen chwareli Arfon, ac ar rai o glogwyni ei arfordir. Gwneir llawer hwddiw i amddiffyn a chadw'n fyw yr adar prinnaf yn ein gwlad. Perir deddfau amddiffyn, ac ymwna llawer o unigolion a chymdeithasau yn y gwaith o ddiogelu nythod, wyau a chywion. Gydag ambell aderyn defnyddir ffordd effeithiol iawn i orchfygu'r demtasiwn ariannol o gyfeiriad y casglwyr wyau. Cynnigir gwobr o bumpunt i unrhyw amaethwr yn ymyl y Rhandirmwyn, os llwydda'r barcud i fagu cyw ar ei dir.

Ac yn awr, beth am adar y môr? Anodd yw cyfrif yr adar hyn, ond y mae Fisher yn tybio bod eu poblogaeth hwythau dros gan miliwn ym Mhrydain – rhywbeth yn debyg i boblogaeth adar y tir. A hawdd gennyf gredu hynny pan af am dro i Draeth Lafan yn yr Hydref, a sylwi ar y miloedd o adar o lawer math yn heidio'n brysur ar yr erwau maith o dywod rhwng Bangor a Phenmaenmawr - gwylanod a phiod y môr, y goesgoch a'r goeswerdd, y môr-hedydd, a'r llygad yr ych, - fe'u gwelir yn heidiau ar y tywod am filltiroedd lawer.

Yr adar mwyaf cyffredin ar lan y môr wrth gwrs, a'r rhai a adnabyddir orau, yw'r gwylanod. Ond y mae'n syndod gymaint o bobl sydd, na wyddant fod mwy nag un math o wylan. Ac mae llawer na wyddant mai gwylanod ieuanc yw'r rhai brith. Yr wylan fwyaf poblog ar ein glannau ni yw'r wylan benwaig, gyda'i chefn llwyd, a'i choesau melyn, a'r du a gwyn ar ben pellaf ei hadain. Gwylan gyffredin arall

yw'r wylan benddu, ychydig yn llai na gwylan benwaig. Cyll yr wylan hon y duwch ar ei phen yn ystod y gaeaf, ond hawdd ei hadnabod: y mae ei phig a'i choesau'n goch, y mae rhimyn gwyn ar hyd ymyl blaen ei hadenydd, ac y mae ei llais yn fwy cwynfanllyd. Ond y mae dwy wylan arall a welir ar ein traethau: yr wylan gefnddu fawr, a'r wylan gefnddu fach. Hawdd eu hadnabod oddi wrth liw eu cefnau, ac er fod yr un fwyaf yn brin (rhyw ddwy fil ohonynt a fydd yn nythu ym Mhrydain) gwelir ambell un ar lannau Môn ac Arfon, yn edrych gyda'i hadenydd mawr du, yn gawr o wylan yn ymyl y llu gwylanod eraill.

Fel y soniais eisoes, eleni y dechreuais droi fy sylw at adar y môr, a chaf fwy o bleser yn eu gwylid hwy nag a gefais hyd yn oed yn gwlied adar y tir. A oes sŵn mwy hyfyrd na chytgan dreiddgar haid o biod y môr, yn cynyddu'n araf mewn maint a chyflymdra, fel yr eheda'r adar ymaith mewn braw? Neu ffliwtio melys rhyw ddwsin o'r goesgoch pan godant hwythau'n sydyn, ac yn ofnus o ymyl y dŵr? Tybiaf ambell dro mai'r aderyn prydfertaf ar ei adain yw pioden y môr, yn batrwm cain o goch a du a gwyn. Yn agos iawn ato, daw'r goesgoch, a rhyw goethder bonheddig yn y cyfuniad o lwyd a gwyn a choch yn ei lliwiau hithau. Ond anodd dewis yn bendant yng nghanol y fath gyfoeth o geinder ac ysblander.

Daw i'm cof aml olygfa a roddodd foddhad esthetig anghyffredin i'm yn ystod y flwyddyn hon. Gweld môr-hedydd yn trotian yn llednais ac yn fywiog ar gerrig mân yn ymyl y dŵr ym Mae Cemlyn, ei goler wen yn amlwg fel cadwyn arian am ei wddf, a'i goesau melyn yn gwibio'n gyflym wrth iddo redeg. Gweld haid o lygad yr ych yn codi'n gwmwl llwyd oddi ar dywod Traeth Lafan, ac yn troi a chylchdroi'n gyflym fel uned perffaith cyn disgyn eto ar y tywod ymhellach draw. Dyma'r mwyaf poblog o blith adar y tywod. Yr oedd tua chwe chant yn yr haid a welais i, a rhyfeddol yn wir yw'r modd y gall cynnifer o adar gadw mor glos at eu gilydd a hwythau'n hedfan mor chwim, ac yn cylchdroi mor sydyn. Y mae fel pe baent wedi eu rhwymo wrth eiu gilydd gan we gyfrin, ddewinol. Neu sylwi ar ehedeg gosgeiddig y fôrwenol yn ymyl Penmon, yr hofran cyflym ac yna'r cwmp sydyn fel mellten i'r dŵr islaw i ddal pysgodyn, a hwnnw'n sgleinio fel arian byw yn ei phig, a hithau'n brysio i'w roi i'r cyw sydd yn disgwyl amdano ar wyneb y dŵr.

Profiadau i'w cofio a'u trysori yw'r rhai hyn, profiadau a rydd yr un boddhad esthetig i ddyn ag a gaiff wrth wrando ar gân gan Schubert neu wrth edrych ar ddarlun gan Monet.

3. CANU

*“Adar ban cysongan sydd
Ar ei heulog orielydd” - Cynddelw*

Rhyw ddwy flynedd wedi imi ddechrau gwylid yr adar, yr oeddwn un diwrnod yn cerdded heibio i goed ffynidwydd pan glywais sŵn tenau tebyg i gloch fechan yn tincial yn y pellter. Gwrandewais yn astud. Ie, cân aderyn, ond anodd dweud pa mor bell ydoedd, nac o lle y deuai. Dal i wrando a sefyll yn berffaith lonydd; ac yn raddol deuthum i sylweddoli, er fod y gân mor ddistaw, mai o'r goeden yn f'ymyl y deuai. Ac yn sydyn, daeth yr aderyn i'r golwg, yn gwibio'n brysur ar ganghennau'r ffynidwydd, yr aderyn lleiaf a welais erioed. Sylwais ar y streipen felen ar ei gorun, yn euraid yn yr heulwen, ac adnabûm ef fel yr eurben, (gold-crested wren) y lleiaf o'r holl adar ym Mhrydain Fawr.

Sylweddolais na fuaswn wedi gweld yr aderyn hwn, na dyfod i'w adnabod, oni bai imi glywed ei gân o'r coed. A bu hon yn foddion imi benderfynu rhoddi mwy o'm sylw o hyn ymlaen i gân yr adar, er mwyn i hynny fy helpu u'w hadnabod. Dechreuais arni yn ystod yr hydref a'r gaeaf dilynol, ac yn raddol deuthum i adnabod cân yr adar mwyaf cyfarwydd.

Yr oedd rhai adar y gallwn eisoes eu hadnabod oddiwrth eu cân; y gog, yr ehedydd, y dylluan felynddu, jac-y-do, a'r fronfraith. Ond yn awr gwrandewais yn astud ar eraill, a rhyfeddwn at gyfoeth ac amrywiaeth eu canu. Y robin goch, er engraifft. Sylwais mai ef yn unig a ganau'n gyson yn yr hydref. Y mae pob aderyn yn peidio â chanu pan gyll ei blu ar ôl tymor y magu, a'r robin goch yw'r cyntaf I ail-ddechrau ar ei gân, ymhell o flaen y rhan fwyaf o'r lleill. Fe'i clywir ar hyd y flwyddyn ond am ryw fis, a chan fod ynnddi'r fath amrywiaeth, y mae'n anodd ei chofio a'i disgrifio. Nid oes ynnddi na rhuthm sefydlog, na nodau pendant. Yn aml yn ystod y gaeaf bûm yn tybio fy mod yn gwrandeo ar aderyn nas clywais o'r blaen, a chael mai'r robin ydoedd bob tro. Ond yn raddol dysgais eu hadnabod, a'u nodau yn gan dyner, braidd yn denau, ac yn yr hydref, rhyw iâs hiraethus a thrist yn rhai o'i nodau uchaf.

Gwahanol iawn oedd y gân nesaf a glywais. Y nodau'n gryf ac yn bendant, a'r frawddeg gerddorol bron yr un fath bob tro. Cân debyg i gân y caneri a oedd gennym gartref erstalwm, ac yn diaspedain dros yr ardd. Disgwyliais weled aderyn go fawr a chryf yn awdur y gân, ond mawr fy syndod o weled mai dryw ydoedd. Anodd oedd credu y gallai cân mor dreiddgar a chadarn ddyfod o gorff mor fychan. Dysgais adnabod y gân hon ar unwaith, a chlywais hi'n aml yn ystod y gaeaf. Y mae'r dryw, fel y robin, yn canu bron ar hyd y flwyddyn.

Ar fore gweddol dyner ym mis Ionawr y clywais y gân nesaf. Clywais hi o'm gwely drwy'r ffenestr agored, yn gân felys o un frawddeg fer yn cael ei hail-adrodd dro ar ôl tro, o ganghennau uchaf y goeden ffawydd anferth a oedd o flaen y tŷ. Drwy'r sbienddrych gallwn weled yr aderyn, a thybiais mai bronfraith ydoedd. Ond nid oedd y gân hon ddim byd tebyg i gân y fronfraith, y gân yr oeddwn eisoes yn ei hadnabod fel un hwyliog ac amrywiol, a'r brawddegau staccato yn ei chanol, fel pe bai'r aderyn yn gofyn drosodd a throsodd yr un cwestiwn “Did-he-do-it, Did- he- do-it?”, neu'n gweiddi ar yr un person “Wil-

Phylip! Wil-Phylip! Wil-Phylip!” ac yn ychwanegu’n ddirmygus “Twt-twt-twt!” fel pe bai’n gwawdio Wil Phylip druan. Nid rhyfedd i Dafydd ap Gwilym ganu:

“A bronfraith ddisgrifiaith gref”

Nage, nid cân y fronfraith oedd hon.

O sylwi’n fanylach, gwelais fod yr aderyn hwn yn fwy na bronfraith, a bod ei lliw yn llwytach, a’r darnau brown ar ei frest yn sbotiau crwn a chlir. Y dresglen ydoedd, wrth gwrs, a sylwais fel yr âi’r blynyddoedd ymlaen, ei bod yn ymweld â’r goeden hon tua’r un adeg bob gaeaf. Sylwais hefyd ar ei hoffter o ganu mewn tywydd stormus, yn wynebu’r gwynt a’i herio o’i llwyfan ar ganghennau noeth y ffawydden. Y mae ei chân bob amser i mi yn addewid o bethau gwell i ddyfod, ac yn gymorth i herio oerni a llwydni’r gaeaf.

Yn Ionawr hefyd y sylwais ar nodau tyner a llednais y ditw-tomos-las, “tsi-tsi-tsi-tsi, tsi-tsi-tsi-tsi” fel y prysurau o gangen i gangen, ac ar ddau nodyn clir, a braidd yn gras, y ditw fawr. Y mae Ludwig Koch wedi cyfrif ugeiniau o wahanol nodau’r ditw- fawr, ond y ddau nodyn hyn yw’r rhai a glywir yn nechrau’r flwyddyn, yn debyg i sŵn llifio coed cyflym. Dechreuodd y fronfraith hefyd ganu tua diwedd y mis, ac ar ambell ddiwrnod gweddol dyner, yr oedd ei chân hi, a chân yr adar eraill a enwais, yn gytgan orfoleddus, ac yn ernes fod gwanwyn ar y ffordd.

Ond yn Chwefror daeth rhewynt ac eira i fyny’r cwm o’r dwyrain, a thawelodd yr adar am ysbaid. A phan ddaeth y tywydd tyner eto, sylwais ar aderyn arall yn dechrau ar ei gân: y siani lwyd. Safai ar frigyn uchaf y gwrych o dan y tŷ, yn swil ac ofnus, a’i chân mor ostyngedig a hi ei hun, yn fyr ac yn wan, heb lawer o nodau ynddi, ac eto’n felys. Ar y dechrau yr oeddwn yn tueddu i gymysgu rhwng y gân hon a chân y robin, ond deuthum yn fuan i’w adnabod oherwydd fod iddi ei rhuthm cyson a phendant. Yr oedd yn debyg yn hyn o beth i gan y dryw, ond fod honno’n gryfach o lawer.

Ac yna daeth y gân yr oeddwn wedi bod yn dyheu am ei chlywed, y gân y mae llawer yn ei hoffi’n fwy na’r un cân, y fwyalchen. Tua diwedd Chwefror, a minnau’n cerdded i lawr lôn gul i gyfeiriad yr afon, a sŵn y robin a’r ditw yn fy nghlyw, dyma’r llais melodaidd hwn yn taro ar fy nghlust, a gwrandewais mewn syndod. Rhyfeddais nad oeddwn wedi rhoi mwy o sylw i’w gân o’r blaen, ond yn awr gwleddais arni, a sylwi ar ei hamrywiaeth a’i melystra. O ran timbre, yr oedd yn felys ac yn swynol fel ffliwt, ac yn debyg i gân y dresglen, ond yr oedd ynddi fwy o lawer o amrywiaeth mewn nodau ac amseriad na honno. Nid oedd ynddi’r brwdfrydedd afradlon a geir yng nghân y fronfraith (y *‘fine careless rapture’* y sonia Browning amdano) ond deuai allan o’r big felen yn ffrwd glân a diymdrech, yn taro’n esmwyth ar y glust, ac yn hyfrydwch i’r ysbryd blin. Bron na ddywedwn

*“I’r ysbryd clwyfus rhydd iachad,
Hedd i’r drallodus fron.”*

Erbyn diwedd Mawrth yr oeddwn yn gyfarwydd â chân pob aderyn a welwn yn ystod y gaeaf o gwmpas yr ardal. Heblaw’r rhai a enwais, yr oedd yr ehedydd bach, a’r llinos werdd, y drudwen, a’r asgell fraith, y llinos a’r jibinc, ac aderyn y tô – pob un ohonynt a’i gân arbennig ei hun, yn rybudd o’i ddynesiad, ac yn arwydd o’i bresenoldeb, heb i ddyn orfod ei weld.

Yr oeddwn yn barod felly, ar gyfer y bennod nesaf yn hanes yr adar o'm cwmpas. Ac un bore, dyma lais dieithr o'r helyg yn ymyl y tŷ. Dau nodyn, nid yn anhebyg i ddau nodyn y ditw fawr., yn dyfod o big aderyn bychan llwyd, a wibiau o gangen i gangen yn ei ymchwil di-baid am bryfed. Hawdd oedd adnabod hwn; y mae ei enw yn ei gân, "siff-saff! siff-saff! Siff-saff!" Ac er mai cân undonog oedd, yr oedd yn hyfrydwch i'm clust oherwydd dyma'r cyntaf o'r teithwyr pell i gyrraedd fy ngardd yn y gwanwyn cynnar.

Bydd llawer o stŵr ddiwedd Ebrill pan gyrrhaedda'r gog, a dyhead gan bawb am glywed ei nodau. Clywir ynddynt addewid sicr fod y gwanwyn eto'n dyfod, ac fod y gaeaf wedi ffoi. Ond daw'r addewid yn llawer cynt i'r neb sy'n clywed ac yn adnabod y siff-saff. Nodais y dyddiad y'i clywais gyntaf yn fy nydd-lyfr- yr 28ain o Fawrth, a thua'r un diwrnod bob blwyddyn y caf yr hyfrydwch o'i glywed, a chrosawu'n llawen ei ddychweliad i'n mysg.

Ychydig ddyddiau'n ddiweddarach clywais lais dieithr eto, ac o'r un cyfeiriad. Yn brysur yn gwibio drwy gangau'r helyg yr oedd aderyn arall. Meddyliais i ddechrau mai siff-saff ydoedd. Yr oedd yn union yr un fath ag ef o ran ei faint a'i liw a'i ymarweddiad. Ond yr oedd cân hwn yn hollol wahanol; cân dyner, syml a chyfan. Dechreuai'n dawel a chynyddai'n ffrwd o nodau tonnog, a thawelu wedyn cyn gorffen. Ni fum yn hir cyn darganfod mai dryw'r helyg (willow warbler) oedd yr aderyn, yr ail ddieithryn i gyrraedd ein glannau yn y gwanwyn, a'i gân y sŵn mwyaf cyfarwydd yn ymyl ein coedwigoedd yn ystod yr haf. Ac unwaith eto gwelais werth adnabod cân yr adar: amhosibl â'r llygad noeth, ac amhosibl bron gyda chymorth ysbieddych, yw gwahaniaethu rhwng siff-saff a dryw'r helyg. Ond eiliad neu ddau o gân sydd ddigon i'r cyfarwydd i fedru gwahaniaethu rhyngddynt.

Y mae'r ddau aderyn yn perthyn i'r un teulu, y teulu a elwir yn delorion. (warblers) A pherthyn i'r teulu hwn yr oedd yr aderyn dieithr nesaf a glywais. Yr Ebrill yn tynnu i'w derfyn, a'r gog eisoes wedi canu, pan glywais o'm gwely un bore, gân flêr, frysiog, a'r nodau'n dylifo allan blith-drafflith ar draws ei gilydd, fel pe bai'r aderyn yn methu cael allan o'i gyfansoddiad yn ddigon cyflym. Codais ar unwaith, ac ar wifren y trydan o flaen ffenestr y tŷ yr oedd aderyn bychan llwyd, a'r gwynt yn codi ei blu, ac yn peri iddo edrych mor flêr a'i gân. Sylwais drwy'r sbieddych ar y gwyn o dan ei ên, a gwyddwn ar unwaith mai llwydfron (whitethroat) ydoedd. Er na chawn fawr o flas ar ei gân, deuthum i hoffi'r aderyn, oherwydd gwnaeth ei nyth droeon yng nghanol y drain a'r mieri a dyfai ym mhen pella'r ardd, a mwynhawn ei ynni di-baid, a'i symudiadau brysiog. Dyma aderyn a'i gymeriad yn ei gân.

A dyma'r cyfan cofiaf yn iawn o'r adar y dysgais adnabod eu cân yn ystod y gaeaf a'r gwanwyn cyntaf y bum wrthi'n gwranddo arnynt o ddifrif; yr adar cyffredin mewn maes a gardd, yr adar a glywir ac a welir bron ym mhobman drwy'n gwlad. Y fantais fawr o adnabod y rhai hyn yw fod y glust yn gallu dweud wrthym ar unwaith os oes aderyn nas gwelsom o'r blaen rywle yn y cyffiniau, a gallwn wedyn wylid amdano a sylwi arno er mwyn dod i'w adnabod.

Ond anghofiais sôn am un aderyn arall. Cyrhaedda cân yr adar ei penllanw yn ystod mis Mai. Bydd pob aderyn yn ei diriogaeth ei hun yn nythu ac yn magu

erbyn hynny. Ac yna y mae'r canu'n graddol ddistewi, ac erbyn mis Awst fe'n gadewir ag un gân a glywir yn atseinio o bell yn y gwrychoedd ar draws y meysydd yd. Cân y penfelyn ydyw, yn gyflym ac undonog, a nodyn hir, tenau ar ei diwedd. (Yn saesneg fe'i cofir ac fe'i dysgir fel "a-little-bit-of- bread-and-no-cheese", gan ddal yn hir ar y 'Cheese') Ond y mae'r aderyn ei hun yn llawer tlysach na'i gân, gyda'i liwiau melyn llachar.

A yw'r adar yn canu'n union yr un fath ym mhob rhan o'r wlad? Ynteu a oes tafodieithoedd yn eu plith hwythau? Clywais Ludwig Koch yn trafod y cwestiwn un tro ar y radio. Gyda chymorth recordiau o gân yr asgell fraith, ceisiau ddangos bod gwahaniaeth yng nghân yr aderyn hwn mewn gwahanol rannau o'r wlad. Cân gweddol unffurf sydd i'r asgell fraith – un nodyn yn graddol gyflymu, ac fel uchafbwynt, tro sydyn ar y diwedd. Y mae'n weddol hawdd, felly, sylwi ar y mân wahaniaethau a geir mewn gwahanol ardaloedd. Ond byddai angen llawer o wrando amyneddgar a gofalus i brofi'n bendant fod y fath beth â thafodiaeth ym myd adar. Mae'r un aderyn yn amrywio rhyw gymaint ar ei gân ei hun, a gall adar o'r un rhywogaeth ganu'n wahanol i'w gilydd yn yr un gymdogaeth. Heblaw hynny, y mae tuedd mewn rhai adar i ddynwared adar eraill. Gall y ddudwen ddynwared y fwyalchen neu gnozell y coed, ac ambell dro clywir y fwyalchen neu'r robin goch yn ceisio efelychu cân yr asgell fraith.

Sut y mae aderyn yn dysgu ei gân? Ai oddiwrth ei rieni, ynteu a yw'n ei hetifeddu? Bu peth arbrofi i'r mater hwn, a dangoswyd bod ambell aderyn yn canu'n wahanol i'w rieni os dysgir ef yn ieuanc, a'i gadw arwahan iddynt. Yn niwedd y ddeunawfed ganrif, gwnaed arbrawf yn Lloegr gan ŵr o'r enw Daines Barrington. Cymerodd ef gyw robin goch, a'i roi i'w fagu gan eos. Ymhen amser, yr oedd cân y robin yn gymysgedd o gân eos a chân aflafar nad oedd yn perthyn i'r un aderyn. Gwnaed arbrofion tebyg yn yr Unol Daleithiau. Magwyd cywion heb ganiatau iddynt glywed yr un aderyn hyn yn canu, ac ymhob achos datblygasant gân wreiddiol o'u heiddo'u hunain. Dengys yr arbrofion hyn fod rhai adar, o leiaf, yn dysgu eu cân oddi wrth eu rhieni. Efelychu'r gân a glywant a wnant. Er hynny, y mae tuedd gref ynddynt i ganu fel eu rhieni, oherwydd pan ddychwel y cywion at eu rhieni, a chlywed eu cân, dysgant hi ar unwaith.

Y mae adar eraill na ellir newid dim ar eu cân. Er iddynt gael eu cadw draw oddi wrth eu rhieni, ac allan o glyw pob aderyn, canant yn y ffordd y dylent ganu. Y mae'n ymddangos bod eu cân hwy wedi ei hetifeddu'n llwyr, ac nid yw'n dibynnu dim ar ddynwared. Dengys arbrofion yn yr Almaen mai cân felly sydd i'r siff-saff, y wennol, a'r troellwr bach. (grasshopper warbler) Ac y mae'n rhaid mai cân felly sydd i'r gog. Dychwel y rhieni i'r gwledydd cynnes yng Ngogledd Affrica, a gadael y cywion i'w fagu gan adar eraill. Ond er hynny fe ddysgant yr un gân yn union â'u rhieni, ac ambell dro cawn ei chlywed ganddynt cyn iddynt ymadael yn yr hydref.

Paham y bydd adar yn canu? Mewn moment sentimental, dywedwn eu bod yn canu am eu bod yn hapus, neu am eu bod yn moliannu eu Creawdwr, ac yn ymuno yng Nghytgan y Greadigaeth, ac yn y blaen. Hawdd yw bod yn anthropomorffig yn ein syniadau am yr adar, a phriodoli iddynt, yn hollol ddisail deimladau dynol, a'u disgrifio'n llwyr mewn ffordd ddynol. (Y mae'n bosibl bod yr un mor anthropomorffig wrth ddisgrifio dioddefiadau'r creaduriaid is. Dyna berygl Nesta

Pain yn y llyfr diddorol hwnnw “ Lesser Worlds”) Dywedodd rhyw athronydd nad oes dim mor anwybodadwy â meddwl plentyn bach. Ond beth am feddwl aderyn neu anifail? Y cwbl y gallwn ei ddweud am ambell aderyn yw ei fod wrth ganu yn ymddangos i mi fel pe bai’n hapus. Amheuaf yn fawr a ddylem briodoli i’r adar y ddawn i addoli!

Am fod cân yr adar ar eu gorau yn ystod tymor y magu, cysylltodd rhai y gân â greddf rhyw. Tybiwyd mai unig bwrpas cân y ceiliog yw ennill clust a sylw’r iâr, a’i phlesio hi. Ond fel y cawn weld yn yr ysgrif nesaf, dangoswyd yn achos y robin goch, nad dyma’r gwir i gyd am ei gân ef. Y mae’r robin yn canu mwy cyn iddo ffeindio cymar nag ar ôl iddo’i ffeindio. Ac y mae’n canu ar ei orau pan fydd yn ymladd. Ymddengys mai prif bwrpas y robin wrth ganu yw hysbysu adar eraill o’i diriogaeth ei hun, a’u rhybuddio rhag dyfod i’r diriogaeth, a hysbysu’r ieir sy’n chwilio am gymar o’i bresenoldeb yn y diriogaeth a’i barodrwydd i dderbyn un ohonynt. Y mae cân y robin goch, yn ôl David Lack, yn fwy o ryfelgan nac o gân serch.

Ac eto i gyd, er fod i gân yr adar bwrpas biolegol, ni allwn beidio â themlo eu bod ar brydiau yn canu am eu bod yn mwynhau canu, ac yn mynegi eu hapusrwydd wrth ganu. Fe gân aderyn mewn cawell; weithiau’n well yno na chyn iddo gael ei ddal. Y mae llawer o ganu y tu allan i dymor y caru, a’r magu, ac anodd credu nad llawenydd a bair i ambell aderyn ganu ar ddiwrnod sydyn o braf yn yr hydref neu’r gaeaf. A pha bwrpas biolegol sydd i gân

*“yr ehedydd ar ei aden,
a’i gân bêr yn uchder y nen”?*

Efallai, wedi’r cwbl, os caf arall-eirio Williams Parry:

*“Nes na’r gwyddonydd at y gwir ddi-goll
Ydyw’r bardd, sydd yn gelwydd oll.”*

Rhodddwyd llawer o sylw’n ddiweddar i gân yr adar pan gwyd yr haul – cytgan y wawr fel y’i gelwir. Trefnwyd rai blynyddoedd yn ôl, i wylwyr trwy Brydain oll i wrando ac i nodi’n ofalus pa bryd y dechreuai pob aderyn ganu yn y bore. Ymhob man dechreuont ganu yn yr un drefn, gyda’r ehedydd yn gyntaf, a’r fronfraith yn ail, a’r robin goch a’r fwyalchen yn dilyn.

Nodwyd hefyd pa bryd y dechreuai un math arbennig o aderyn ganu mewn gwahanol rannau o’r wlad. Dewiswyd y fronfraith, a chafwyd ei bod hi’n dechrau canu yn gynt yng ngogledd yr Alban nac yn unman arall, am mai yno y mae’r wawr yn torri gyntaf. A dilynai cân y fronfraith daith y wawr o’r gogledd i’r de, gan gyrraedd yn olaf oll, dde-orllewin Lloegr. Y mae’r ffigyrau am Mehefin 5, 1949, gennyf, a dyma rai ohonynt. Yn Angus, dechreuodd y gân am 1.51a.m, ond ni ddechreuodd yn ngogledd Lloegr tan 2.22. Dechreuodd yn Norfolk am 2.15, ond yr oedd yn 2.49 arni’n cyrraedd Cymru, ac yn 3.10 cyn iddi gyrraedd Cernyw. Felly, cymerodd y gân rhyw awr a chwarter i deithio o un pen i Brydain i’r llall, ac y mae hyn yn cyfateb yn weddol agos i’r amser a gymer y wawr i deithio’r un pellter.

4. CWERYLA

*“Robin goch a’r dryw bach
Fy nghuro i fel curo sach.”*

Mae “oerwynt hydre’n gyrru y gawod ddail yn gad ddu” heibio fy ffenestr. Y mae’r dyddiau’n llwyd ac yn llaith, a’r hin yn dechrau oeri. Gadawodd adar yr haf am hin gynhesach, a distawodd cân orfoleddus yr adar a erys yma dros y gaeaf. Ond ail-ddechreuodd un ohonynt ganu eisoes. Fe’m deffrôdd y bore yma gyda’i nodau main hiraethus. Ar wahan i ambell sill gan y dryw, ac ambell sgrech gan y gwylanod o gyfeiriad y môr, dyma’r unig gan a ddaw i’r clyw y dyddiau hyn, a diolch amdani.

Y mwyaf hoffus o’r adar, yr agosaf atom, a’r hawsaf i’w adnabod ohonynt oll; ac eto ychydig iawn a wŷr y rhan fwyaf ohonom am y robin. Gwelsom ef yn pigo’r briwsion yn ymyl drws y tŷ, neu’n chwilio am bryfed yn y pridd ffres wrth inni balu yn yr ardd. Gwelsom ei nyth, efallai, mewn twll yn y goeden neu mewn gwrych, a darllenasom ei hanes yn gwneud ei nyth mewn lleoedd syfrdanol o annisgwyl, fel pot –jam, neu fag ar gefn beic, neu flwch-llythyrau, neu boced mewn côt garddwr. Gwelsom ei wyau, bump neu chwech ohonynt yn glwstwr bychan gwyn a choch ar waelod dwfn y nyth. Ac efallai y cawsom yr hyfrydwch o weld y cywion yn dechrau mentro allan i’r byd, yn lymphiau blêr a brown, a’u cegau agored yn crefu’n barhaus am fwyd, a’u hymgais gyntaf i hedfan o’r nyth i’r llawr neu i’r clawdd agosaf yn drwsgwl a mentrus. A dyna’r cwbl.

Hyd yn oed ymhlith yr adarwyr eu hunain, credid tan yn ddiweddar fod eu gwybodaeth o’r robin goch yn weddol gyflawn. Ond yn 1935 dechreuodd David Lack ar ei astudiaeth, a phan gyhoeddwyd ei lyfr yn 1941, synnwyd llawer o’r arbenigwyr pennaf gan y ffeithiau newydd a syfrdanol a ddaeth i’r golwg.

Y peth cyntaf a wnaeth Lack oedd dal pob robin goch yng nghymdogaeth ei gartref yn Nynfaint, a rhoi modrwyau lliw ar eu coesau cyn eu gollwng yn rhydd. Gofalai roddi cyfuniad gwahanol o liwiau ar bob aderyn, ac felly gallai adnabod bob un ar wahan. Hawdd oedd dal yr adar yn y gaeaf, ac yn enwedig pan oedd y ddaear yn galed gan rew. Ond yr oedd rhai ohonynt fel pe’n mwynhau cael eu dal, ac am ddyfod i mewn i’r trap bob dydd. Yn wir, yr oedd un aderyn a ddeuai i mewn iddo saith neu wyth o weithiau’r un diwrnod!

Am fod ceiliog a iâr y robin goch yn edrych yn hollol yr un fath, anodd oedd i ornitholegwyr y gorffennol sylwi a oedd gwahaniaeth ymddygiad rhyngddynt. Ond gwyddai David Lack drwy sylwi ar liw’r modrwyau, pa un ai’r ceiliog ai’r iâr oedd yr aderyn a welai, a gallai gadw cyfrif o symudiadau ac arferion y ddau ryw ar wahan. A deuai i adnabod pob robin fel unigolyn.

Gwyddai’r arbenigwr fod llawer o adar, a’r robin yn eu plith, yn sicrhau tiriogaeth iddynt eu hunain yn yr hydref, ac yn ei amddiffyn dros fisoedd y gaeaf trwy ganu a bygwth ymladd. Dichon mai pwrpas rhywiol oedd i hyn ar y cychwyn: sicrhau tiriogaeth i’r aderyn yn barod erbyn tymor y nythu a’r magu. Ond gall fod iddo

bwrpas arall hefyd: cadw'r adar yn weddol gyfartal eu nifer dros diriogaeth arbennig sydd a'r bwyd ynddo'n brin.

Gwnaeth David Lack astudiaeth arbennig o fanwl o berthynas y robin â'i diriogaeth. Sylwodd fod y ceiliogod yn dechrau canu ac yn ymlid ymaith pob robin arall o'u tiriogaeth tua diwedd Awst. Ond sylwodd hefyd, a dyna'r wybodaeth newydd, fod rhai o'r ieir yn gwneud yr un peth, ac yn parhau i amddiffyn eu tiriogaeth eu hunain ar hyd misoedd yr hydref. Ac yna sylwodd fod sŵn y canu a'r brwydro'n tawelu. Yr oedd pob aderyn wedi sicrhau terfynau ei diriogaeth ei hun, ac wedi ymsefydlu'n gadarn ynddi. Ond tua diwedd Rhagfyr daeth cynnydd eto yn sŵn y canu ymhlith y ceiliogod, a sylwodd ar yr ieir yn gadael eu tiriogaeth eu hunain, ac yn ymuno â'r ceiliogod i rannu tiriogaeth. Ac yn niwedd Mawrth sylwodd ar dymor y caru, a'r dodwy a'r magu yn dechrau, gyda'r iar yn prysur adeiladu'r nyth.

Y mae i gân y robin le pwysig iawn yn yr holl ddigwyddiadau hyn. Nid yn aml ymhlith yr adar y ceir yr iar yn canu. Ond profwyd yn bendant fod iar y robin yn canu, gan Burkitt yn yr Iwerddon yn 1924, a chadarnhawyd hynny gan Lack. Yn yr hydref, pwrpas y gân yw amddiffyn y diriogaeth, ac y mae'r iar sydd â thiriogaeth ganddi, yn canu'r un mor huawdl â cheiliog. Dim ond yn ei diriogaeth ei hun y bydd y robin yn canu, ac y mae hyn yn eu galluogi i benderfynu beth yw terfynau ei tiriogaeth. Amhosibl medd Lack, yw gyrru robin a fo'n canu, allan o'i diriogaeth. A phrif bwrpas y gân yw hysbysu pob robin arall "Hwn yw fy nhiriogaeth i!" Os daw robin arall i drespasu, clywir cân y perchennog ar ei gorau, ac fel arfer bydd y trespaswr yn dianc am ei fywyd. Y mae'r gân, felly, yn arbed aml frwydr. Ond ambell dro gwrthyd y trespaswr symud, er iddo glywed cân y perchennog, ac aiff yn fath o frwydr rhwng y ddau. A hyd yn oed wrth frwydro, bydd y perchennog yn dal i ganu. Hyn a barodd i Lack ddweud fod cân y robin yn fwy o ryfelgan nag o gân serch.

Y mae i'r robin, fodd bynnag, un erfyn arall heblaw ei gân, i'w arbed rhag gorfod brwydro at waed; a hwnnw, yn rhyfedd iawn, yw ei frest goch. Gwelir y robin weithiau yn sythu ger bron robin arall, ac yn gwthio allan ei frest fel pe bai am ei harddangos ar ei gorau. Tybid gynt mai pwrpas rhywiol oedd i hyn, ond gallodd Burkitt (rhes yntau fodrwiau lliw ar yr adar) ddangos mai dau geiliog fydd yn aml yn ymsythu fel hyn o flaen ei gilydd, ac mai pwrpas y peth, fel arfer yw bygwth a dychryn, rhag i'r robin arall groesi'r ffin rhwng dwy diriogaeth.

A dyma eto beth anghyffredin am y robin goch: y mae'r iar mor lliwgar â'r ceiliog, a'r un mor gwerylgar. Y mae hithau, er mwyn arbed brwydro at waed, yn gallu dangos ei brest goch i rybuddio a bygwth.

Y mae ymarweddiad y robin yn ei diriogaeth ei hun yn hollol wahanol i'r hyn ydyw yn nhiriogaeth robin arall. Gartref, bydd yn canu, yn ymsythu, ac yn brwydro; ond oddicartref bydd yn dawel a llechwraidd, ac yn barod ar unwaith i ddianc adref os ymosodir arno. Gwelodd David Lack hyn yn glir pan ddaliodd un robin mewn cawell yn ei diriogaeth ei hun. Daeth robin arall, un arbennig o ffyrnig, o'r diriogaeth drws nesaf, i ymyl y trap, ac ar unwaith, o glywed y canu a gweld yr ymsythu o'r cawell, aeth yn wylaidd, a ffôdd am ei fywyd. Symudwyd y cawell i'r diriogaeth arall, a'r tro hwn yr oedd pethau'n hollol wahanol. Yr aderyn

y tu allan yn awr, perchennog y diriogaeth, a ganai'n huawdl ac ymsythu'n bowld, a'r aderyn arall oedd gynt mor hyf, yn llechu'n wylaidd yn y cawell.

Ceir ffraeo'n aml rhwng dau robin ar y ffin rhwng eu tiriogaethau. Yn arbennig tua diwedd yr haf pan fydd terfynau'r tiriogaethau'n cael eu sefydlu. Ac yn arbennig hefyd pan ddaw'r iâr yn nechrau'r flwyddyn i rannu'r diriogaeth gyda'r ceiliog. Nid yw hi ar y dechrau yn sicr o'r ffin, a bydd yn aml yn ei groesi. Ond dychrynir hi'n ôl gan gân y cymydog, a buan iawn, o gofio ymhle yr ymosodir arni, y daw i wybod ymhle y mae'r terfynau, ac ymhen rhyw ddeuddydd bydd cystal â'r ceiliog am gadw o'u mewn.

Ar ddechrau'r flwyddyn clywir cân y robin yn uwch nag y bu ers rhai wythnosau, a hynny am fod y ceiliogod yn awr yn hysbysu'r ieir eu bod yn barod i dderbyn cymar i mewn i'w tiriogaeth. Dyma'r ffordd i'r iâr wybod ymhle y gall ffeindio cymar, ac wedi iddi gael ei derbyn, bydd ei cân hi ei hun yn distewi'n gyfangwbl, a bydd cân y ceiliog yn distewi ryw gymaint, ond pan fo galw amdani i amddiffyn y diriogaeth. Ond os cyll y ceiliog ei gariad (ac y mae hynny'n digwydd ym myd yr adar hefyd!) cynyddu'i gân unwaith eto, hyd nes iddo gael cymar arall, ac yna distawa drachefn.

Sylwer felly, mai cyn cael cymar, ac nid wedyn, y mae'r robin yn canu fwyaf. Prin y gellir galw ei gân yn gân serch. Nid i blesio'r iâr y cân, ond i hysbysebu amdani.

Ychydig iawn o adar fydd yn canu wrth garu. Ond sylwodd Lack, Burkitt ac eraill fod canu'r ceiliog yn cynyddu pan ddaw'r adeg i'r cywion adael y nyth, a thybir mai pwrpas biolegol sydd i hyn. Y mae'n bwysig i'r cywion ddysgu cân eu rhieni er mwyn gallu ymdaro yn y byd. Daw'r adeg, ymhen ychydig wythnosau, iddynt hwythau sicrhau tiriogaeth, ac ni allant wneuthur hynny heb fod wedi dysgu'r gân briodol. Ac fel y gwelsom yn y bennod diwethaf, dynwared cân y rhieni a wna cywion y robin, ac y mae'n bwysig iddynt felly ei chlywed ar ei gorau cyn iddynt adael y nyth a mynd allan i'r byd. Heb gân ni allant feddiannu tiriogaeth, ac heb feddiannu tiriogaeth, ni allant feddiannu cymar a magu cywion.

Y mae'n digwydd weithiau fod cyw yn meddiannu tiriogaeth y drws nesaf i un o'i rhieni. Ond nid yw hynny'n lleihau dim ar rymuster y canu a'r swagro a'r cweryla rhyngddynt er mwyn sicrhau'r terfynau. Gall ceiliog a iâr, hyd yn oed, a fu'n gymheiriaid yn ystod yr haf, gweryla â'i gilydd yn ffyrnig yn yr hydref os ceisiant feddiannu tiroedd cyfagos. Nid yw cwllwm teuluol yn parhau'n hir. Ymddetyd yn yr hydref, a bydd pob robin goch yn troi'n unigolyddyn rhonc, ac nid yw fel pe'n adnabod aelodau ei deulu ei hun.

Sonia David Lack am gerdyn Nadolig yn dangos llun tri neu bedwar robin ar gangen gyda'u gilydd, a dywaid na ellir meddwl am ddarlun mwy anghymwys ar gyfer tymor tangnefedd ac ewyllys da. Pe digwyddai'r fath beth y tu allan i ddychymig yr artist, byddai'n hylabalw ofnadwy ar unwaith, a'r adar yng ngyddfa'u gilydd! Ni ellid meddwl am aderyn mwy anghymwys na'r robin goch i gynrychioli ysbryd y Nadolig. Treulia'r robin y rhan fwyaf o'i amser, ar wahan i'r amser a rydd i fwyta ac i gysgu, yn cweryla ac yn bygwth cweryla.

Ac eto, anaml iawn y gwelir cweryl rhwng dau robin yn troi'n ymdaro. Fel arfer bydd perchennog y diriogaeth yn llwyddo i ymlid ymaith y trespaswr, ac y mae yntau'n fodlon ymadael heb wrthwynebu. Y mae sustem y tiriogaethau, a'r gân, a'r frest goch, offerynnau'r bygwth a'r cweryla, yn arbed rhag i gweryl droi'n frwydr waedlyd.

Yn hyn o beth efallai y gall dyn ddysgu rhywbeth oddi wrth y robin goch. Anaml y bydd cweryl am dir yn darford yn hanes cenedloedd y ddaear heb i'r gweryl droi'n frwydr waedlyd. O leiaf, hyd yn ddiweddar. Yn awr y mae polisi a elwir yn "brinkmanship," polisi'r bygwth a'r cweryla er mwyn gweld pa mor bell y gall gwlad fynd i fynnu ei ffordd ei hun. Efallai'n wir fod arfau dinistriol ein dyddiau ni yn gyrru'r cenedloedd i fabwysiadu dull o gweryla tebyg i un y robin goch!

Mewn erthygl yn ei lyfr diddorol "*King Solomon's Ring*", sonia Konrad Lorenz am y camgymeriad dybryd a wnawn ynglŷn â rhai creaduriaid. Ystyriwn y golomen yn arwyddlun o heddwch, ond gwelodd Lorenz ddwy golomen mewn cawell wedi cael brwydr waedlyd, un yn gorwedd ar ei hyd ar waelod y cawell, ei chefn a'i gwddw'n waed i gyd, a'r llall uwch ei phen yn dal i bigo'n ddirigaredd yn y clwyfau. Gwelodd hefyd ddwy ysgyfarnog yn brwydro'n ffyrnig, ac yn taro 'i gilydd a'u pawennau, yn gryf ac yn gyflym ac yn ddidostur. Ymddengys nad yw'r creaduriaid a dybiwn ni sy'n addfwyn, mor addfwyn wedi'r cwbl.

Ond gwelodd Lorenz hefyd, ddwy flaidd, un yn ieuengach ac yn wannach na'r llall, yn paratoi am frwydr, ysgyrnygu dannedd at ei gilydd, ac yn bygwth ambell frathiad. Y mae'r gryfaf o'r ddwy yn gyrru'r llall i gyfeiriad congl y cawell, a phan lithra honno yn erbyn y ffens, mae'r llall ar fin ymosod arni. Ond yna, er syndod i Lorenz, y mae'r brwydro'n darford. Y mae'r ddwy flaidd yn sefyll ochr yn ochr ac yn hollol lonydd, a'r wannaf yn troi ei phen i ffwrdd ac yn cynnig i'r gryfaf ei gwddf i'w frathu os mynn. Gallai'r brathiad yn y lle hwn fod yn un marwol, ond nid yw'r llall yn gwneud dim ond dal i ysgyrnygu dannedd. Ac ymhen amser, wedi ychydig o frathu awyr, y mae'r frwydr drosodd, a'r flaidd gyntaf yn cilio. Ymddengys fod rhyw reddf yn peri i'r blaidd beidio â brathu pan gynigia'r llall ei gwddf iddi'n hollol ddiamddiffyn, a gwelodd Lorenz yr un reddf ar waith mewn rhai creaduriaid eraill, fel gwylanod a thyrwyn. A sylwodd mai'r creaduriaid sydd â'r gallu ganddynt i wneud llawer o niwed i'w gilydd, y rhai a ystyriwn y mwyaf gwaedlyd ac ymladdgar, yw y rhai sydd, mewn cweryl a'u gilydd, yn barod i osgoi brwydr at waed pan fo un yn cynnig plygu i'r llall yn hollol ddiamddiffyn.

Ac ar y diwedd awgryma Lorenz y cyngor paradocsaid, i ddyn efelychu'r blaidd yn hytrach na'r golomen!

5. CEFNFOR

*Aeres gain, penadures côr, - y dwfn
A dawn y dygyfor,
Ei lloches yw mynwes môr,
A'r graig arw yw ei goror.*

Isfoel (I'r Wylan)

Bum yn South Stack flynyddoedd lawer yn ôl yn gweld y goleudy enwog, a'r atgof clirïaf a arhosodd gyda mi, oedd o'r cannoedd o risiau yr oedd yn rhaid eu dringo. Y pryd hynny nid oedd gennyf ddim diddordeb mewn adar, ac ni sylwais, y mae'n rhaid, ar drigolion dirif y creigiau enfawr uwchben y môr, oherwydd ni erys yr un atgof amdanynt.

Ond eleni bûm yno eto; y goleudy a'r grisiau yn cael llai o'm sylw y tro hwn, a'r creigiau yn brif destun fy niddordeb. Yr oedd yn ddiwrnod heulog ym mis Mai, a Môn ar ei gorau. Ei meysydd yn las gan dwf y gwanwyn, a lle y tarawai'r tonnau yn erbyn y creigiau, llinyn o arian gwyn yn cordeddu o'i chwmpas, ac yn gwahanu llwydni'r creigiau oddi wrth lesni'r môr.

Fel y dringwn i lawr i gyfeiriad y goleudy, edrychwn yn ddisgwylgar i'r chwith, ac o'r diwedd, gyda thro sydyn yn y grisiau, gwelwn yr adar yn gynulleidfa gref; gannoedd ar gannoedd ohonynt, yn sefyll yn rhengoedd twt ar y creigiau. Gwibiau rhai ohonynt yn gyflym allan i'r môr, ac eraill yn dychwelyd yr un mor gyflym i gymeryd eu lle. A sylwais ar rai yn ddotiau bach du a gwyn yn nofio ar wyneb y dŵr, ac yn codi i fyny ac i lawr gydag ymchwydd y tonnau.

Dyma'r adar y deuthum ar daith o ddeugain milltir yn arbennig i'w gweld – rhai o adar y cefnfor. Treilia'r rhain y rhan fwyaf o'u hamser ymhell o'r tir, yn hedfan ac yn nofio, ac yn bwydo ar bysgod a phlancton. (y casgliad o greduriaid bach byw a geir yn y dyfnfor, sy'n foddion cynhaliaeth i bysgod ac adar y môr) Dônt i'r lan am ychydig o wythnosau bob haf i ddodwy a magu cyw, a dyna'r unig gyfle a gaiff y rhai ohonom nad ydym yn tramwyo'r moroedd, i'w gweld.

Sylwais fod dau fath o'r adar hyn ar y creigiau y diwrnod braf hwnnw o Fai. Yr oeddynt i gyd yn ymddangos ar yr olwg gyntaf yn hollol debyg i'w gilydd, yn dywyll eu pen a'u cefn, ac yn wyn odditanodd, a'u hadain yn fychain, ac yn gwibio'n gyflym wrth iddynt hedfan. Ond gwelais yn fuan fod rhai yn dduach eu cefn a'u pen na'r lleill, ac o edrych drwy'r sbienddrych, fod eu pig yn llydan, a streipen wen ar ei thraws. Y llurs (razorbill) oedd y rhai hyn, a'r gwylog, neu'r heligog (guillemot) oedd y lleill. A dyma hwy, yr adar y gellir eu gweld yn yr haf yn heidiau niferus ar lawer o greigiau serth o gwmpas ein glannau. Bûm yn eu gwylid yn ystod yr haf oddi ar Ben y Gogarth, ger Llandudno, ac oddi ar Drwyn Dinmor, rhyw filltir o Benmon, ac ni fliniais ar eu gwybio cyflym a'u gwichiadau treiddgar.

Y mae un math o'r adar hyn nad wyf eto wedi ei weld, sef y pâl. (puffin) Fel y mae'r enw Saesneg ar yr ynys yn awgrymu, y mae ef yn nythu ar Ynys Seiriol, yn ogystal ag ar Ynys Cybi. Fe'i ceir hefyd ym mhen draw Llŷn, yn y Cei Newydd, Sir Aberteifi, ac yn Sir Benfro, ac ym mhenryn Gŵyr. Y mae'n hawdd i'w

adnabod, gyda'i big llydan a lliwgar, yn las, melyn a choch yn yr haf, a'i fochau'n llwydolau.

Fel arfer, y mae'r adar hyn yn dodwy un wy yn unig, ac ni ânt i fawr o drafferth gyda'u nyth. Gwnaiff twll yn y graig, neu dwll cwningen yn y ddaear uwch ben y creigiau y tro iddynt yn iawn. Y mae'r pâl, fel rhai eraill o adar y dyfnfor, cyn gorffen magu'r cyw, yn ei gadael yn y nyth i ymdaro drosto'i hun. Ymhen wythnos daw yntau allan o'r nyth ryw noson, i chwilio am fwyd. Ni all ehedeg, a chan ymbalfalu'n fler, syrth i lawr y creigiau, a llithra i'r dŵr. Ac yno y mae yn ei gynefin; gall nofio'n ddiraffferth, a gŵyr ymhle i gael ei fwyd. Fel pob creadur arall, etifeddodd y pâl o orffennol pell ei hil, y greddfau sy'n briodol iddo, y greddfau sy'n ei alluogi i ymgynnal yng nghanol peryglon byd a bywyd. Fe'i genir gyda math ar "lawlyfr rheolau" ar sut i fyw, yn rhan o'i gyfansoddiad.

Bûm am dro at y South Stack eto tua diwedd Awst, a daeth rhyw deimlad hiraethus i'm meddiannu wrth weld y creigiau i gyd yn wag; y gynulleidfa gref a swnllyd wei diflannu, a dim ond ambell wylan yn hedfan yn gwynfanus o amgylch y lle, ac ambell gyw gwylan ar y llethrau uwchben y creigiau. Ac aeth fy meddwl yn ôl yn syth at ambell brynhawn Sadwrn yn nechrau haf pan oeddwn yn fachgen, a minnau'n teimlo'r chwithdod o weld neb o gwmpas y cae peldroed yn ymyl fy nghartref yn y ddinas fawr. Y lle y bu miloedd ar filoedd yn tyrru bob Sadwrn, yn wag a distaw a di-fywyd. Ac yn awr, ar y graig fawr yn ymyl y lli, lle y bu tyrru a gweiddi, yr oedd gwacter a thawelwch. Ac er fod ymwelwyr lawer yn dringo'r grisiau at y goleudy, a sw'n y tonnau a'r gwylanod yn gymysg â'u parablu a'u chwerthin, i mi yr oedd y lle yn ymddangos yn wag ac yn unig.

Dychwel y llurs a'r gwylog i'r dyfnfor, ac yno y byddant bellach tan y gwanwyn. Crwydrant ymhell i'r gogledd, rhai ohonynt cyn belled â glannau Norwy a Môr y Baltig. Ac o ddeheudir Cymru, efallai mai i'r de yr ânt, i gyfeiriad Bae Biscay, a Phortiwgal a Môr y canoldir. Ond gall y pâl fynd yn bellach fyth. Cafwyd dau gyw y rhoddwyd modrwyau arnynt ar ynys St Kilda, yn yr Alban, wedi hedfan cyn belled â Newfoundland yn eu blwyddyn gyntaf. Ac ni ddaw'r pâl yn ôl i'w ardal frodorol, o angenrheidrwydd, i fridio. Y mae'n eithaf posibl y bydd yn magu ei gyw gan milltir i ffwrdd o'r lle y gwelodd olau dydd gyntaf.

Uwchben trwyn Dinmor y gwelais un arall o adar y dyfnfor, yr wylan goesddu (kittiwake). Ni welir yr aderyn hwn ymhlith y gwylanod eraill ar draeth a thywod. Daw yntau at ddibyn serth uwchben y môr i nythu yn yr haf, ac am wedill y flwyddyn bydd yn dilyn y pysgod a'r plancton am y dyfnfor. A chofiaf yn dda y diwrnod y'i gwelais gyntaf. Yr oedd cwmni ohonom wedi troi i'r chwith o'r ffordd sy'n arwain i Benmon, ac wedi cerdded ar draws dau neu dri o gaeau cyn cyrraedd at y dibyn a wynebai Draeth Coch a'r Benllech a Moelfre. Anodd curo'r olygfa o'r llecyn hwn: mynyddoedd serth Arfon, y ddwy Garnedd a'r Llwydmor a'r Foel Fras, yn syth y tu ôl inni, y goleudy ac ynys Seiriol i'r dde, a Phen y Gogarth ar y gorwel o'n blaen, traethau di-rif "Môn dirion dir" yn gwthio eu penrhynau main ymhell i'r môr, a phwynt Lynas y pellaf ohonynt i gyd.

Ond wedi dringo dros wal go sigledig, a chyrraedd ymyl y dibyn, ar i lawr y syllem, a gwelsom y gwylanod coesddu yn gwibio mewn cylchoedd trefnus odditanom. Sylwasom ar ymyl pellaf eu hadennydd yn berffaith ddu: "fel pe baent

wedi eu trochi mewn inc “ – dyna gyfarwyddyd y llyfr adar ar sut i’w hadnabod. (Y mae sbotiau duon ar adenydd rhai o’r gwylanod eraill, ond ar yr wylan goesddu yn unig y ceir y duwch fel triongl perffaith ddu.) Gwelsom hefyd fod ei phig yn felyn, a’i phen yn wyn, gyda sbotyn du o gwmpas y llygaid.

Ac yna sylwodd un ohonom ar rai o’r cywion yn llechu ar y creigiau, a phawb yn troi i edrych ar y fath ryfeddod o brydferthwch. Fel arfer y mae cywion adar yn ddi-siâp ac yn ddi-liw, o’u cymharu â’u rhieni. Gwelem rai o gywion y gwylanod eraill yn ymyl, yn drwsgl, ac yn flêr eu plu, ac yn frith ac anelwig eu lliw. Ond yr oedd cywion yr wylan goesddu yn batrwm graenus o ddu a gwyn, gyda’r duwch yn linellau clir a chain ar gefn y gwddf, ar draws yr esgyll ac ar ymyl y gynffon. Dyma beth go eithriadol ym myd yr adar – cyw sy’n brydferthach na’i rieni.

Ond nid wyf wedi sôn eto am y darganfyddiad a roes fwyaf o foddhad imi’r haf diwethaf. Y diwrnod ym mis Mai y bûm yn South Stack, yr oeddwn ar fin gadael y grisiau a’r creigiau, a throi ymaith yn ddigon anfodlon am y modur, pan gyfarfûm â dau ŵr ieuanc yn gwylid yr adar fel finnau. Hawdd gweld a deall ar unwaith eu bod hwy yn arbenigwyr, a chwarae teg iddynt, yn barod iawn i gyfarwyddo newyddian fel myfi. A hwy a dynnodd fy sylw at aderyn yr oeddwn i wedi ei anwybyddu, neu wedi methu sylwi arno, oherwydd ei debygrwydd i wylan benwaig. Ond yn awr sylwais arno’n fanwl. Nid oedd sbotiau duon ar ben pellaf ei adenydd llwyd, yr oedd ei wddf yn fyrach, a’i big yn hollol wahanol; yn felyn, a’i ffoenau ar ffurf pibell. Ac yr oedd yn hedfan yn hollol wahanol i wylan. Prin y symudai ei adenydd, a llithrau’n esmwyth drwy’r awyr gan fanteisio ar bob awel fach i’w gludo ymlaen.

Dyma’r ffwlmar, un arall o adar y dyfnfor, a thestun mwy o sylw ac astudiaeth yn ystod ein cyfnod ni nag odid unrhyw aderyn arall am resymau y caf sôn amdanynt yn yr ysgrif nesaf.

Clywais ychydig yn ôl am gwestiwn yn cael ei ofyn ar y teledu i’r Brains Trust. Gwraig wedi dyfod ar fordaith o wlad arall i’r wlad hon, wedi sylwi ar y gwylanod yn dilyn y llong, ac yn gofyn ai’r un gwylanod oedd yn dilyn ar hyd y ffordd. Yr oedd James Fisher ar y panel y prynhawn hwnnw, a chafwyd, felly, ateb awdurdodol i’r cwestiwn. Na, nid yr un gwylanod oedd gyda’r llong yn cychwyn ac yn glanio. Gwylanod y wlad dramor a ddilynai’r llong am yr ugain milltir cyntaf, ac yna, nid gwylanod o gwbl a’i dilynai ond ffwlmariaid. A gadawent hwythau’r llong o fewn rhyw ugalin milltir i’r tir, a byddai gwylanod y wlad hon wedyn yn dyfod i’w chyfarfod a’i dilyn nes iddi lanio. Efallai i rai o’r gwylanod ddilyn y llong yr holl ffordd, ond byddai hynny yn beth pur eithriadol.

Dilyn llongau ar y cefnfor, hedfan a nofio ymhell o dir – dyna sut y treulia’r ffwlmar y rhan fwyaf o’i amser, ac y mae yn nofiwr ac ehedwr cryf a hynawf. Yn y dŵr, ac yn yr awyr y mae yn ei elfen, ac nid yw’n gartrefol o gwbl ar y tir. Synnais y tro cyntaf imi sylwi arno’n ceisio symud o le i le ar y graig. Ni all sefyll ar ei draed, ac ni all gerdded: wrth beidio a cherdded, collodd y ddawn i gerdded. Yr hyn a wna yw ymlusgo’n fler, a rhydd ambell naid gyda chymorth ei adenydd. Dyna paham y mae yntau, fel adar eraill y cefnfor yn gwneud ei nyth ar ymyl y graig, mewn man y gall gyrraedd ato heb orfod ymdreiglo ar wyneb y tir.

Gwelais lawer ar y ffwlmar yn ystod yr haf. Bûm yn gwylid pâr ohonynt yn chwilio am le i nythu ar Ben y Gogarth Fawr a gwylanod yn bygwth eu pigo bob tro y deuent yn agos, a minnau'n mwynhau gweld yr hedfan gosgeiddig yn fy myl. Gwelais hwy wedyn ar Drwyn Dinmor, yn eistedd yn dawel a distwâr ar eu nythod, a'r gwylanod coesddu, a'r llurs a'r gwylog yn gwibio'n stwrllyd o'u cwmpas.

A gwelais rai mewn dau le annisgwyl. Y Llungwyn, euthum am dro ar hyd y llwybr ger glannau'r môr o draeth Lligwy i Moelfre, ac ar graig uwchben traeth Moryn, gwelais hanner dwsin o'r ffwlmar, yn gymysg â'r gwylanod a nythai yno. Craig fechan oedd hon, ond yr oedd yn syth uwchben y môr, a digon o silffoedd cyflleus arni. Ac yr oedd tri pâr o'r ffwlmar, yn eu hymchwil am le i nythu, wedi mynnu lle iddynt eu hunain ymhlith y gwylanod, ar ôl tipyn o frwydr ar y dechrau, y mae'n bur debyg. Medrais gael o fewn dwy lathen i un o'r adar, a eisteddai'n dawel ar fymryn o welltglas crin a wna'r tro fel nyth.

Ym Mhorth Swtan, yr ochr arall i Sir Fôn, yn wynebu Ynys Cybi, y gwelais bedair ffwlmar arall. A'r syndod yn y fan yma oedd eu bod yn nythu uwchben traeth poblog, lle y gorwedddai'r torheulwyr, ac y chwaraeai'r plant o fewn y chydig lathenni iddynt.

Yn ei ymchwil am le i nythu, dyma'r ffwlmar yn graddol ddyfod yn un o adar cyfarwydd glannau'r môr. Ond tybed faint o ymwelwyr y traethau a fydd yn sylwi arno, ac yn gallu gwahaniaethu rhyngddo a gwylan? Ym Mhorth Swtan, y prynhawn heulog y bûm i yno, nid oedd neb i'w gweld yn malio dim fod un o adar rhyfeddaf y cefnfor yn nythu yn eu hymyl.

Rhoddais dro heibio i rai o'r creigiau hyn yn nechrau Awst, a chwith oedd gennyf weld yr adar erbyn hyn wedi diflannu. Y mae'n rhaid na lwyddasant i ddodwy y flwyddyn hon, neu ni fuasant wedi ymadael mor gynnar. Tua diwedd Awst y bydd y rhieni'n gadael y cyw yn y nyth, ac yn troi'n ôl am y cefnfor, a bydd y cyw yn eu dilyn ymhen rhyw bythefnos. Gall y rhai na lwyddasant i ddodwy ymadael yn nechrau Gorffennaf, ac y mae'n rhaid mai rhai felly a welais i ar Drwyn Dinmor ac ar y graig yn ymyl Lligwy.

Ond yn ôl y daw'r ffwlmar i'r creigiau hyn ddechrau'r flwyddyn nesaf. Yn wir, efallai y bydd un neu ddau yn dychwelyd ar ddiwrnod go dawel yn Nhachwedd neu Ragfyr, yn ymweld â'r graig, ac yn ymadael wedyn pan gyfyd y gwynt. Cynydda'r ymweliadau achlysurol hyn ar ddyddiau braf yn nechrau'r flwyddyn, a dechreuir meddiannu lle ar y creigiau i nythu. Daw'r rhan fwyaf yn ôl ym mis Ebrill, ac erbyn diwedd y mis bydd y creigiau'n llawn, a phob aderyn wedi hawlio lle i nythu. Tua diwedd Mai y daw'r wy, a bydd y gwryw a'r fenyw yn rhannu'r gwaith o eistedd arno, fesul pedwar dirnod yr un, ac ymhen chwech wythnos neu ddau fis bydd yr wy yn deor. Anaml iawn y bydd y ffwlmar yn dodwy mwy nag un wy, ac nid yw byth yn dodwy wy arall os collir y cyntaf.

Fel y pâl, y mae'r ffwlmar yntau yn crwydro ymhell. Cafwyd dau o rai ieuanc y rhoddwyd modrwy ar eu coesau ar St Kilda ym mis Gorffennaf 1948, wedi glanio yn Newfoundland mewn llai na blwyddyn. Crwydra'r adar ymhell i'r Atlantig, i fyny i'r gogledd, - i gyfeiriad Norwy ac Ynys yr Ia a Greenland - cyn belled ag y

gallant, at ymyl yr ia, a chrwydrant i lawr i'r de cyn ised â llinell 40° efallai. Yno y mae'r plancton yn dechrau prinhau, ac oherwydd hynny, y pysgod yn prinhau hefyd, a chan mai ar bysgod a phlancton y mae'r ffwlmar yn byw, erys yn yr Atlantig rhwng y llinell 40° a therfyn y môr o rew yn y gogledd.

Edrychaf ymlaen at weld adar y cefnfor yn ôl ar eu creigiau y flwyddyn nesaf. Wedi dyfod u'w hadnabod hwy, y mae gennyf reswm ychwanegol dros ddyheu am y gwanwyn.